

NORSKE RUSSLANDSBILDER

Pål Kolstø

Universitetet i Oslo

Norske oppfatninger av Russland faller ikke alltid sammen med oppfatninger i andre vestlige land. Våre spesifikt norske russlandsbilder - jeg tror de i noen grad finnes - er et produkt av våre historiske og aktuelle erfaringer med russerne, av det norsk-russiske 'kulturmøte' for å bruke et aktuelt moteuttrykk.

Geografisk sett er det norsk-russiske forholdet preget av at vi er naboer med felles grense, men ikke nære naboer. Grensen i nord er bare 196 km. lang og ligger langt fra norske respektive russiske kjerneområder. Grensen skjærer tvers igjennom et etnisk bosetningsområde som på en ulykksalig måte er blitt delt i to, sameland. Samene utgjør imidlertid ikke noen politisk maktfaktor i noen av landene, og deres skjebne har i særdeles liten grad influert på forholdet mellom de to statene.

I århundrer har norsk utenrikspolitikk vært styrt fra København, som ligger enda lenger vekk fra den norsk-russiske grense enn Oslo gjør. Sett fra København var *hele* Norge i dansketiden en fjerntliggende og relativt uviktig provins, og Finnmark var provinsiell i dobbelt potens. Danmark-Norge og Russland var så godt som aldri i krig med hverandre. Tvert imot var de ikke sjelden forbundsfeller i allianser rettet mot blant annet Sverige. Sverige har ved flere anledninger vært innblandet i kriger mot Russland. Det er sympomatisk at svensk sovjetforskning, også under den kalde krigen, i sterk grad har vært historisk og kulturologisk orientert.

Disse omstendighetene har gitt nordmennene forutsetninger for å utvikle et *avslappet* forhold til russerne. Visse ting har endog kunne tolkes som mangel på interesse. I hele etterkrigstiden har vår sikkerhets- og forsvarspolitikk vært nesten monomant innrettet mot truselen fra Øst. Likevel kan vi konstatere at under den kalde krigen var faglig ekspertise på Russland liten i Norge, i hovedsak knyttet til journalistikk og studiet av språk og litteratur. Dette endret seg først under perestrojka. Da den annen side har den folkelige interesse for Russland vært betydelig. Jeg har litt vondt for å forestille meg at NRKs korrespondenter i Vest-Europa på 1970-tallet kunne skrevet bestselgere om 'Hos oss i København' eller Tyskland er ikke bare Bonn' tilsvarende Jahn Otto Johansens populære julegavebøker *Hos oss i Moskva* og *Sovjet er ikke bare Moskva*. Derimot har så godt som alle norske journalister i Moskva har skrevet en eller flere bøker om sine opplevelser og funnet både forlegger og publikum. Hva skyldes det?

Flere observatører har pekt på den unike kombinasjon av nærhet og avstand som preger vårt forhold til Russland. Geografisk nærhet og kulturell avstand. Denne dobbeltheten, hevder Peter Normann Waage, har gjort at Russland fremstår for nordmenn som skremmende og fascinerende på samme tid.

Uansett hvilke andre egenskaper det russiske folk har, så har de også hatt evnen til å danne en sterk stat som har virket truende på sine omgivelser. Helt frem til vårt århundre har denne staten vokst jevnt og trutt og lagt under seg stadig nye naboområder. Den stabile norsk-russiske grense var unntaket som så å si bekreftet regelen. Etter den annen verdenskrig ble Europa blokkdelt og Norge trukket inn i den vestlige forsvarsallianse med primæroppgave å demme opp for sovjetisk ekspansjon. 'Fienden' var lik Sovjetunionen som igjen langt på vei ble identifisert med Russland. Russlandspersepsjonene ble i stigende grad preget av ett forhold: Kolabasen, en av verdens absolutt største militærkomplekser, som befant seg så å si

rett utenfor vår stuedør. Samtidig synes det klart at denne Russlandsfrykten, som bygget på sikkerhetspolitiske overveielser, preget hovedstadseliten i langt større grad enn lokalbefolkningen i grenseområdene. Dette var selvfølgelig noe paradoksalt ettersom finnmarkingene var de nærmeste til å bli offer for en eventuell russisk/sovjetisk ekspansjon.

Men Sovjetunionen har ikke bare virket truende men i høyeste grad også *tiltrekkende* i brede norske miljøer. Sovjetstaten - 'proletariatets egen stat' - vekket begeistring. Som den sovjetiske emingranthistorikeren Aleksander Kan har påpekt, ble norske sovjetanalyser i mellomkrigstiden ble dominert av intellektuelle med utspring i Mot Dag.¹ Også for nordmenn som primært har vært opptatt av russisk kultur har *fascinasjon* vært grunnfølelsen mer enn *tremendum*. I første rekke to inngangsporter leder inn til denne kulturen: den ortodokse tro og russisk romankunst i forrige århundre. På begge disse områdene har nordmannen lett seg frem til de aspektene som er mest fremmedartet. Blant russiske forfattere rager Fjodor Dostojevskij høyt over alle andre i nordmenns bevissthet til tross for at svært mange kulturbevisste russere vil mene at flere andre russiske prosaister står fullt på høyde med eller endog over ham. Dette har utvilsomt hatt sammenheng med at Dostojevskij oppfattes som den mest nasjonale, mest russiske forfatter. Hans fiksjonspersoner oppfører seg ikke som pertentlige norske besteborgere, men er drevet frem av voldomme og ofte motstridende krefter som ærekjærhet, selvforakt, sjalusi, sannhetssøken, griskhet, osv. Samtidig kjenner vi en lett gysen når vi leser disse personskildringene ved tanken på hva som kunne skje dersom vi kledde av oss vår sosialdemokratiske borgerlighet: kanskje ville det dukke opp en russer i noen hver av oss? Her kommer det et element av *tremendum* inn.

En gjenganger i vestlig - og russisk - debatt har vært Russlands forhold til Europa. I artikkelen 'Sovjet - Europas bilde' fra 1950 (gjenopptrykket 1994) hevdet Aasmund Brynildsen at russerne var undertrykket av en utpreget urussisk ideologi av vestlig opprinnelse. 'Det russiske folk ble med vold og makt drevet inn i et verdensbillede, hvis ånd var den absolutte motsetning til alt som noensinne hadde ytret seg av tanke og følelse i russisk kulturliv.'²

Denne oppfatning av Russland som 'Europas bilde' utfordrer og truer vårt eget selvilde. Dersom det er riktig at det sovjetiske diktatur hadde dype europeiske røtter blir vårt russlandbilde ikke et eksotisk prospektkort fra annerledesland, men et speil, et trolldomsspeil, som avslører lite hyggelige sider ved vår egen kultur. Peter Normann Waage har mottatt sterke impulser fra Brynildsen og fulgte en tid opp hans tanker. I 1979 hevdet Waage at 'det er seg selv Vest-Europa ser i Sovjetunionen, det er realiseringen av sine egne tankemodeller og sin egen verdensanskuelse vi møter'.³ Men når hans i 1993 hevdet at 'Fra ett synspunkt gjennomlevde ikke Russland noen egentlig revolusjon i 1917. [...] "det hellige Russland" og bolsjevismen ... er to sider av samme sak.', da fremstod han som en frafallen Brynildsen-disippel.

I dag virker det som det ikke er Brynhilden men snarere hans samtidige Erik Krag som preger norske oppfatninger av Russland. I sin doktorgrad fra 1932 om *Kampen mot Vesten i russisk åndsliv* hevdet Krag at Russland er adskilt fra Vest-Europa med et 'uoverstigelig åndelig skille'. Krag's doktorgrad fikk fornyet aktualitet i norsk debatt da den kom i nyopptrykk i 1990. Så godt som samtlige anmeldere erklærte at de syntes boken snarere var blitt mer aktuell enn mindre siden førsteutgaven. Jahn Otto Johansen i Dagbladet anbefalte den som

¹ Aleksander Kan, 'Norwegian Sovietology 1922-1992', *Scandinavian Journal of History*, årg. 18, ss. 199-216.

² Aasmund Brynildsen, *Russland - Europas bilde*, Vidarforlaget, Oslo 1994, s. 51.

³ Peter Normann Waage, 'Russland og Vest-Europa', *Arken*, 1979, no. 3/4, s. 15-33, på s. 15.

motvekt mot 'alskens ideologiserte betraktninger på en høyreside som ubeskjeden skal ta æren for det som har skjedd i øst (= kommunismens fall. PK)'.⁴ Nå må det legges til at svært mange verdikonservative norske russlandseksperter, som f.eks. Nils Morten Udgaard og Per Egil Hegge, også har ytret seg i meget rosende ordelag om Krag's bok, som nesten har fått kanonisk status.

Euforien etter Russlands 'demokratiske revolusjon' i 1991 fordunstet på bemerkelsesverdig kort tid. Bemerkelsesverdig er også den nye *konsensus* i norske medier, på tvers av gamle ideologiske skillelinjer, i forståelsen av det som skjer i Russland. Under Jeltsins kamp mot Det øverste sovjet var det bortimot full enighet om at han måtte få all mulig støtte. Etter valgene til den nye russiske nasjonalforsamlingen, Dumaen, som overtok etter det isønderskutte Øverste Sovjet i desember 1993, ble den brede norske enigheten beholdt, men nå på et annet grunnlag. Den rådende holdning blant norske kommentatorer var at det ikke lenger fantes noen gode krefter i Russland som det var verd å støtte. Gammelkommunister og nyfascister hadde flyttet inn i Dumaen med mannsterke fraksjoner, mens Jeltsin-klikken ble avskrevet som dels kyniske maktpolitikere, dels handlingslammet. I sin kamp mot mafia og annen kriminalitet var Kreml-ledelsen impotent, i sin opptreden overfor de tidligere sovjetrepublikkene i 'det nære utland' var den derimot altfor potent.

Konklusjonene i de norske analysene f.o.m. 1993-94 har vært forbausende like enten de blir presentert av Hugo Erikssen i Morgenbladet og Tidens Tegn, av Peter Normann Waage i Dagbladet, Ivar Magnus Ravnun i Aftenposten og Nytt Norsk Tidsskrift, eller Hans-Wilhelm Steinfeld og Jahn Otto Johansen i NRK.⁵ 'The bottom line' er, eksplisitt eller implisitt, nesten alltid den samme: Forsøkene på å innføre markedsøkonomi og demokrati hadde slått feil, eller som det stadig oftere ble hevdet: aldri hadde hatt noen sjanser til å lykkes i et land med så autoritær politisk kultur. Det russiske sammenbrudd (økonomisk, politisk, sosialt, osv.) er nær forestående. Kanskje mest oppsiktsvekkende forsvant forbeholdene og nyansene også fra sindige Aftenposten, som vel er den norske avis som sitter inne med størst russlandskompetanse. I en kommentarartikkel i februar 1994 slo avisens Moskva-korrespondent fast at 'alle vet naturligvis at det bare er talemåter' å prøve å bygge opp et sosialt sikkerhetsnett for befolkningen. 'I beste fall vil Russland være ustabilt i mange år til'. I en ny kommentarartikkel i august samme år erklærte han riktignok at 'Krisen i russisk økonomi er avblåst, i hvert fall for en tid. Heretter vil det bare gå en vei, nemlig oppover'.⁶ Men snaut to måneder inntraff den svarte tirsdagen på Moskva-børsen, da rubelen mistet ca. 40 prosent av sin verdi i forhold til amerikanske dollars i løpet av en dag. Snart etter kom krigen i Tsjetsjenia, tumulter i Dumaen, og mange andre tegn på at russisk politikk er både blodig og uforutsigbar. De aller fleste kommentatorer konkluderte med at det var tryggest å holde seg til dommedagsscenariet. Av en eller annen grunn mente man at dette fremtidsbildet gav minst sjanser til å møte seg selv i døren i neste artikkel i et land hvor alt var i bevegelse hele tiden.

Sikkerhetspolitikere og militære planleggere har en forpliktelse til å vurdere alle eventualiteter og legge særlig vekt på det de kaller 'worst case scenario'. Etter kommunismens fall i øst eksisterte ikke lenger den sovjetiske trussel. I alle offisielle vestlige kommunikeer ble det slått fast at det nye Russland ikke skulle betraktes som en potensiell fiende men som

⁴ Jahn Otto Johansen, 'Tilbake til historien', Dagbladet, 13. mars 1990.

⁵ Det betyr ikke at alle falt om halsen på hverandre. Erikssen fyrte av noen durabelige salver i Morgenbladet mot Steinfeld og J.O. Johansen, men anklaget dem mer for en påstått dilettantisme enn for tendensiøse reportasjer. Se Morgenbladet 22-28.09. 1995.

⁶ Aftenposten 28. februar 1994 og Aftenposten 31. august 1994.

en samarbeidspartner. Samtidig avtegnet det seg stadig tydeligere et nytt trusselbilde, ikke den aggressive og ekspansive sovjetmakt, men den utmagrede og skadeskutte russiske bjørn som i blindt raseri kunne komme til å slå vilt omkring seg. Tanken om sovjetmaktens ekspansjon ved en domino-effekt ble erstattet av forestillingen om eksport av det russiske kaos ved en 'spill-over effect' (nøyaktig hvordan denne effekten ville virke kom ikke alltid like klart frem.) Dette scenariet munnet lett ut i en konklusjon om at vi måtte verne oss mot faren fra øst ikke ved å prøve å forhindre for katastrofen - hvilket var nytteløst - men ved å sørge for at den ikke trakk oss med i dragsuget.

Noen få optimister holdt stand også i den norske debatten. Frank Bjerkholt hevdet i *Europa - vår skjebne* at vi står overfor 'et nytt Russland'. 'Når det rettslige rammeverk for eiendom og marked omsider kommer på plass, skulle utsiktene for [økonomisk] vekst være gode'.

Bjerkholt så klart at hans syn på det nye Russland også hadde viktige sikkerhetspolitiske konsekvenser. Under den kalde krigen var han kjent som en ivrig forsvarsvenn. Nå konstaterte han at den gamle forberedelse til en sovjetisk storoffensiv ikke lenger var relevant. Alle forutsetningene som hadde ført til etablering av NATO, var borte. Selv om Bjerkholt mente at NATO vil kunne utvikle nye funksjoner og virkefelt, var han utvilsomt klar over at hans analyse undergravet et av de vanligste argumentene som ble fremført for å redde mest mulig av forsvarsbudsjettet i nedskjæringstider. Omvendt ser vi at mange analytikere som ikke i samme grad er kjent for sin omsorg for forsvaret, med sine dystre prognoser kunne tas til inntekt for høynet beredskap.

Bjerkholt fremstår som det jeg vil kalle en 'ekte antisovjeter' dvs. en som i tradisjonen fra Aasmund Brynildsen avviste sovjetmakten på et prinsippielt, politisk grunnlag. Nå som kommunismen er havnet 'på historiens skraphaug' er også hans motforestillinger mot Russland falt. 'Uekte antisovjetisme' vil i min terminologi være alle varianter av tradisjonell russlandskepsis som under sovjetperioden fremstod som antikommunistisk motivert, men som i dag pusser støvet av kulturelle, historiske og geopolitiske argumenter. Disse tendensene ser vi i dag særlig tydelig i Sverige og Frankrike mens de er mindre dominerende i land som Danmark, Tyskland, og USA.

Russlands hyppige metamorfoser har skapt et mylder av mulige russlandsbilder. De fleste som har uttalt seg om dette mangslugne og mangetydige landet, undertegnede inkludert, har til forskjellige tider og i ulike kontekster båret til torvs sprikende, tildels motstridende tolkninger. I den nye situasjonen som er oppstått etter kommunismens fall er den ideologiske dikotomien mellom en antisovjetisk høyreside og en mer sovjetsympatisk venstreside langt på vei blitt irrelevant. Derimot kan vi ane konturene av en ny, interessestyrt dikotomi mellom forretningsfolk som ønsker å handle med russerne, og forsvarskretser som skal sikre landet mot trusler utenfra. Har man først bestemt seg for å gå inn i Russland med investeringer, har man også en interesse av at samkvemmet med dette landet blir mest mulig normalisert. Da vil man naturlig speide etter tegn på stabilitet og vekst.

Selvfølgelig vil det også sikkerhetspolitisk være meget gunstig om Russland ble et 'normalt' europeisk land som ikke truet oss mer enn Tyskland eller USA. Men i forsvarsmiljøer vil/tør/ kan man ikke (stryk det som ikke passer) ta sjansen på at dette vil skje og fokuserer på 'worst case scenario'. Da leter man seg frem til alle symptomer på instabilitet og oppløsningstendenser.

Dobbeltbestemmelsen 'skremmende og fascinerende' i vårt russlandsbilde var, som vi har sett, knyttet til spenningen mellom nærhet og avstand. Etterat grensene ble åpnet og samkvemmet økte etter kommunismens fall, er våre to folk kommet nærmere hverandre. Ivan har ved nærmere ettersyn vist seg å være langt fra 'ten feet tall', men kanskje heller ikke så eksotisk og spennende som vi trodde da vi betraktet ham på avstand. Våre forestillinger om det russiske blir ganske annerledes negative når vi treffer russiske kjeltringer og fyllebøtter i virkeligheten i stedet for å lese om dem i Dostojevskijs romaner.

Kanskje er russerne og Russland både mindre skremmende og mindre fascinerende for oss i dag. Ideelt sett skulle den økte kontakten på sikt kunne føre til at russerne fremstår for oss mindre som typer og mer som individer. Som stat vil Russland alltid på grunn av sin størrelse være meget vanskelig å innordne i 'den europeiske konserten' på linje med andre europeiske stater. Den russiske kontrabass vil true med å overdøve de andre, sartere instrumentene enten den spiller rent eller ikke. Likevel er det utvilsomt en klar fordel om den spiller etter de samme notbladene som resten av orkesteret.

Kanskje vil Russland med tiden kunne fortone seg som det Trotskij for all del ikke ville at det skulle være: 'et land som alle andre'.